

UOT 372.3/4

Lalə Vladimir qızı Cahangirova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə Dövlət Universitetinin Təsviri incəsənət kafedrasının baş müəllimi
<https://orcid.org/0009-0007-2838-2601>

İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN ƏSASLANDIRILMIŞ MÜHAKİMƏLƏRİNİN ELMİ-NƏZƏRİ MAHİYYƏTİ

Лала Владимир гызы Джахангирова
доктор философии по педагогике,
старший преподаватель кафедры изобразительного искусства
Гянджинского Государственного Университета

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ОБОСНОВАННЫХ СУЖДЕНИЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Lala Vladimir Jahangirova
doctor of philosophy in pedagogy,
senior lecturer at the department of Fine arts of
Ganja State University

SCIENTIFIC AND THEORETICAL ESSENCE OF REASONABLE JUDGMENTS OF PRIMARY CLASS STUDENTS

Xülasə. Məqalədə özünümüşahidə, özünütənqid, özünüdərk, özünənəzarət və s. kimi pedaqoji anlayışlar təhlil olunub. Onların elmi nəzəri mahiyyəti açıqlanıb. Bu anlayışlar sistemi əsaslandırılmış mühakimələrin əsas komponentini təşkil edən “sübut etmə”, “əsaslandırma” kimi məfhumun mahiyyətini açmağa tam imkan verir.

Açar sözlər: əsaslandırılmış mühakimə, özünütərbiyə, özünütənqid, kiçikyaşlı məktəblilər

Резюме. В статье проанализированы такие педагогические понятия как: самонаблюдение, самокритика, самосознание, самоконтроль и другие. Объяснена их научно-теоретическая сущность. Данная система понятий в полной мере позволяет раскрыть сущность понятия «доказательство», «обоснование», являющихся основным компонентом аргументированных суждений.

Ключевые слова: аргументированное суждение, самовоспитание, самокритика, младшие школьники

Summary. The article analyzes such pedagogical concepts as: self-observation, self-criticism, self-awareness, self-control and others. Their scientific and theoretical essence is explained. This system of concepts fully allows us to reveal the essence of the concept of “evidence”, “justification”, which are the main components of reasoned judgments.

Key words: reasoned judgment, self-education, self-criticism, primary schoolchildren

Əsaslandırılmış mühakimə anlayışının elmi-pedaqoji məfhum kimi mahiyyətini açmaq üçün bir sıra pedaqoji, fəlsəfi-psixoloji, elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyata müraciət edən zaman məlum olur ki, “əsaslandırılmış mühakimə” məfhumu birbaşa “mülahizə”, “mülahizə olan və mülahizə olmayan fikirlər”, “məntiqi müha-

kimə”, “mühakimənin məntiqi quruluşu”, “özününizamlama”, “özünütənqid”, “özünüdərk”, “özünənəzarət” və digər məfhumlarla bağlıdır. Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, bir çox ədəbiyyatda müəlliflər bu anlayışları təhrif olunmuş şəkildə verir, anlayışların oxşar və fərqli əlamətləri düzgün ayırd edilmir, sonda bu anla-

yışarlardan istifadə düzgün seçilmir, qarışdırılır. Bu isə dolaşq fikirlərin, cümlə və mühakimələrin yaranmasına səbəb olur.

Bu məfhumların mahiyyəti “Pedaqoji lüğət”də açıqlanır. Məsələn, göstərilir ki, “Özünənəzarət – çoxmənalı məfhumdur. Pedaqoji prosesdə nəzarətin müxtəlif üsulları şagirdlərdə əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıqlarının inkişafına yönəldilir. Nəticədə şagird yol verdiyi nöqsanları tapmağa, onların səbəblərini öyrənməyə və səbəbləri aradan qaldırmağa tədricən alışır” [3, s.168].

Lüğətdə o da qeyd olunur ki, “özününizamlama”, “özünənəzarət” – müxtəlif mənalar daşıyan məfhumlardır. Təlim və tərbiyə prosesində özünənəzarət, özününizamlama uşaqlarda əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılmasına istiqamətləndirilir. Belə yanaşma sonda uşaqların yol verdiyi səhvləri, nöqsan və qüsurları, onların səbəblərini və aradan qaldırma yollarını müəyyən etməyə imkan yaradır [1, s. 168].

“Özünümüşahidə – adamın öz hiss və həyəcanlarını idarə etməyin yollarından biridir. Pedaqoji prosesdə müəllim nəinki şagirdlərin (tələbələrin) necə qulaq asdıqlarını, necə düşündüklərini, nə ilə məşğul olduqlarını, necə işlədiklərini, həm də özünün psixoloji durumunu müntəzəm olaraq izləməyə, güclü və zəif cəhətlərini müəyyənləşdirməyə alışmalıdır” [1, s.169].

“Özünü ruhlandırmaq – çoxmənalı məfhumdur. Pedaqoji prosesdə müəllim və ya tərbiyəçi daim nikbin olmalı, gələcək müvəffəqiyyətinə inanmalı, ruhdan düşməməlidir. Özünə, öz uğuruna inam müəllimin gücünü artırır, inamsızlıq isə mənəvi cəhətdən zəiflədir”.

“Özünütərbiyə – tərbiyəçilərin bilavasitə nəzarəti olmadan, lakin onların məsləhətlərinə əsasən şəxsin cəmiyyət üçün faydalı keyfiyyətləri məqsədyönlü və planlı surətdə mənimsəməsi prosesidir” .

“Özünütənqid – davranışında, fəaliyyətində, nitqində özünü göstərən nöqsanları adamın etiraf etməsi və öz təşəbbüsü ilə məqsədyönlü şəkildə islah etməsi, aradan qaldırmasıdır”.

“Özünə göstəriş vermək – emosional vəziyyətində nöqsanın görün, onun varlığını etiraf edən, səbəbini müəyyənləşdirərək aradan qaldırılması üçün şəxsin öz qarşısına vəzifə qoymasıdır” [1, s. 168; s. 2; s. 238].

Deyilənləri ümumiləşdirərək “əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək” anlayışına ilk aydınlığı belə vermək olar: Təlim prosesində əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək şagirdin necə fikirləşdiyinə, nə düşündüyünə, öz fikirlərini cümlələrlə necə ifadə etdiyinə, öz psixoloji vəziyyətinə nəzarət etməyə, özünün zəif tərəflərini müəyyənləşdirməyə alışmalarıdır.

Məlumdur ki, uşaq, nitqi açıldığı ilk gündən öz fikirlərini müxtəlif cümlələrlə ifadə edirlər. Bu cümlələr ilk günlərdə yarımçıq, sonradan isə tam cümlələr olmaqla müəyyən mənəni ifadə edir. Uşaqların, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblilərin istifadə etdikləri fikirlər məzmun etibarilə bir-birindən fərqli olsalar belə, onların hamısını xarakterizə edən bir ümumi əlamət var.

Məktəbə qədəm qoyduqları ilk gündən etibarən uşaqlar müntəzəm olaraq mülahizəli formada olan cümlələr eşidir və özləri də həm məişətdə, həm də pedaqoji prosesdə belə cümlələrdən istifadə edirlər. Riyaziyyatda dəyişənlərə konkret qiymətlər verərək, Azərbaycan dili, həyat bilgisi fənlərində isə qeyri müəyyənlikləri aradan qaldıraraq, onları mülahizəyə çevirirlər. Məsələn: $x+3=9$, $x<8$, “Azərbaycan ... ölkələrlə həmsərhəddir”, “İnsan həyatı ... dövrə bölünür”, “Qalın saitlər incə saitlərdən çoxdur, yoxsa az?”, “Yer üzündə ən böyük ürəyi olan canlı nədir?” və s. Belə tip cümlələrlə ifadə olunmuş fikirlərin doğru və ya yalan olmasına birbaşa hökm etmək mümkün olmadığından onlar mülahizə deyil, lakin dəyişənlərin konkret natural qiymətlərində, nöqtələrin yerinə konkret sözlər yazdıqda, suala konkret cavab verdikdə, həmin cümlələr mülahizəyə (mənacə doğru və yaxud yalan cümləyə) çevrilir:

Mülahizəli formada olmayan cümlələri isə ümumiyyətlə mülahizəyə gətirmək mümkün deyil. Belə cümlələrlə də ibtidai sinif şagirdləri daim rastlaşırlar. Məsələn: “9 ədədi 7-dən böyükdür mü?”, “Yaşasın Azərbaycanın qəhrəmanı Milli Ordusu!”, “Azərbaycan Respublikasının Milli Kitabxanası harada yerləşir?” və s.

Məntiqdə mülahizələrin özləri də quruluşca iki qrupa bölünür: sadə və mürəkkəb mülahizələr. Bir mülahizə digər mülahizələrə bölünmədikdə o sadə mülahizə, bir neçə sadə mülahizəyə bölündükdə isə o, mürəkkəb mülahizə adlanır. İbtidai siniflər üzrə fənn dərslərində verilən mürəkkəb mülahizələr əsasən “və”, “və ya”,

“əgər..., onda...” bağlayıcıları vasitəsilə düzəldilir. Mürəkkəb mülahizələrin doğruluğu onu təşkil edən sadə mülahizələrin doğruluğundan asılı olur. Ona görə də, A.M. Pıskalonun qeyd etdiyi kimi, ibtidai sinif şagirdləri mürəkkəb mülahizələrin tərkibindəki sadə mülahizələrə əsasən həmin mülahizənin doğru olub-olmadığını sübut etməyi öyrənməlidirlər [5, s.103].

Araşdırmalardan belə bir ümumi nəticəyə gəlmək mümkündür ki, “əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək” məfhumunun əsasında “sübut etmənin”, “əsaslandırmanın”, “isbatın” məntiqi quruluşu ilə bilavasitə bağlı olan “əgər ..., onda...” bağlayıcısının köməyi ilə düzələn mürəkkəb mülahizələr dayanır. Ona görə də “əgər..., onda...” yaxud “.....sa (sə),” bağlayıcılarının köməyi ilə düzələn mürəkkəb mülahizələrin üzərində xüsusi dayanmaq lazım gəlir.

“Əgər..., onda...”, “Əgər.....sa(sə),”, “.....sa(sə),” şəklində olan eyni mənalı bağlayıcının köməyi ilə düzələn və yaxud, mülahizəyə gətirilə bilən fikirlərdən sual cümlələrindən də bütün fənlərin tədrisi zamanı istifadə olunur. Məsələn, “Əgər insanın əhvalı pisdirsə, onun üzü gülə bilərmə? Cavabınızı izah edin”. [6, s.61], “Əgər yaddaşınızı itirsəniz, nə baş verə bilər?” [6, s. 63], “İnsanlar arasında ünsiyyət olmasa, nə baş verə bilər?” [7, s.69] və s.

Məntiq elmində “Əgər ..., onda...” bağlayıcısı vasitəsilə düzəldilən mürəkkəb mülahizələr verilmiş sadə mülahizələrin implikasiyası adlandırılır. Sadə mülahizələr p və q ilə, onların implikasiyası isə $p \rightarrow q$ kimi işarə edilir, “ p -dən q çıxır” kimi oxunur. P mülahizəsi $p \rightarrow q$ implikasiyasının şərti, q mülahizəsi isə nəticəsi adlandırılır. Riyazi məntiqdə $p \rightarrow q$ implikasiyası yalnız və yalnız o vaxt doğru olmayan mülahizə hesab olunur ki, p mülahizəsi doğru, q mülahizəsi isə doğru olmayan mülahizə olsun.

Beləliklə, bu anlayışlar sistemi əsaslandırılmış mühakimələrin əsas komponentini təşkil edən “sübut etmə”, “əsaslandırma” kimi məfhumun (qeyd edək ki, öz təlim nəticələrinin doğruluğunu sübut etmək əsaslandırılmış mühakimələr yürütməyin (prof. H.N. Ağayev) əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək isə özünütərbiyənin (prof. Ə.S. Bayramov) əsas komponentidir) mahiyyətini açmağa tam imkan verir. “Sübut etmə” termini kimi məntiqdə “mühakimə” mənasında işlənir. Mühakimə isə bu və ya digər bir mülahizənin doğruluğunu müəyyən etməkdir [4, s.105].

F.F. Pritulo isbata [8, vıp.1, E.21] belə bir tərif verir: “Sübut etmə” təfəkkür prosesi olub, əvvəlcədən məlum olan həqiqi mülahizələrin tətbiq edilməsi yolu ilə verilən mülahizənin doğruluğunun əsaslandırılmasıdır [8, vıp.1, E.21, s.5].

Bu təriflərdən belə çıxır ki, “sübut etmə”, “əsaslandırma” verilmiş mülahizənin yalnız doğruluğunun əsaslandırılmasıdır. Ona görə də sübut etməyə verilən mülahizənin doğruluğunun və yaxud doğru olmadığının əsaslandırılması, kimi tərif vermək, güman edirik ki, daha düzgün olardı. Məntiqdə mülahizənin doğru olub-olmadığının əsaslandırılması əsasən iki məqsəd güdür:

a) Təklifin doğru və yaxud yalan olub-olmadığına haqq qazandırmaq.

Bu o deməkdir ki, həmin təkliflə onun doğru olub-olmadığını müəyyən edən dəlillər (arqumentlər, şərtlər) arasındakı məntiqi əlaqə izah edilsin. Yəni, qəbul olunmuş şərtlərdən müvafiq nəticənin alınmasının bütövlüyü, zəruriliyi əsaslandırılmalıdır.

b) Doğruluğu əsaslandırılan təklifin digər təkliflər arasındakı yerini aydınlaşdırmaq.

Yəni, təklifin doğru olub-olmadığının əsaslandırılması üçün əvvəlcədən hansı ilk zəruri anlayışların lazım olduğu aydınlaşdırılmalıdır.

F.F. Pritulonun riyazi isbata verdiyi mexanizmə istinad edərək əsaslandırmanın məntiqi quruluşunu üç hissədən ibarət hesab etmək olar [8, vıp.1, E.21,]. Əsaslandırılacaq əsas fikri (təklifi) tezis, əsaslandırma prosesində istinad ediləcək fikirləri isə arqument adlandırsaq, onda arqumentin doğruluğundan tezisə doğruluğuna gəlmək prosesini əsaslandırmanın üsulu hesab etmək olar. Bəzi nəzəri-riyazi ədəbiyyatda bu prosesi arqumentdən tezisə giriş adlandırılır və hər üç şərti qısa və sadə şəkildə belə ifadə edilir:

1. Tezis – nə isbat olunur.
2. Arqument – nə ilə isbat olunur.
3. Sübut etmə üsulu – necə isbat olunur.

O qeyd edir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin təlimi prosesində əvvəlcədən uşaqlar sadə tezis və arqumenti dəqiq və aydın şəkildə həm başa düşməli, həm də ifadə etməlidir.

F.F. Pritulo isbat zamanı meydana çıxan səhvləri də ümumiləşdirmiş və qruplaşdırmışdır. O, isbat zamanı üç qrup səhvlərin meydana çıxmasını aşkar etmişdir:

1. Tezisə nisbətən səhvlər.
2. Arqumentdə (əsasda) buraxılan səhvlər.
3. İsbat zamanı meydana çıxan səhvlər.

Əsaslandırma üsulunda bir və yaxud, bir neçə məntiqi nəticəyə gəlmə varsa, onda belə əsaslandırma “mürəkkəb əsaslandırma” adlanır. Əsaslandırma zamanı gəlinmiş aralıq nəticələr sonuncu məntiqi nəticəyə nisbətən arqument olur.

İbtidai təlim prosesində istifadəsi tez-tez müşahidə olunan “fikrin əsaslandırılması” (“doğruluğunun sübuta yetirilməsi”) ifadələrin özləri də prosesinin özü də təbiətinə görə müxtəlif növlərə ayrılır.

I. Düzünə əsaslandırma. Düzünə əsaslandırma elə mühakimə formasıdır ki, burada arqument bilavasitə tezis doğruluğunu sübut edir. Düzünə əsaslandırma Analitik və sintetik olmaqla iki növə ayrılır.

II. Tərsinə əsaslandırma. Tərsinə əsaslandırma elə mühakimələr ardıcılığıdır ki, tezis doğruluğundan digər başqa arqumentlərin yalan olması sübut olunur. Tərsinə əsaslandırmanın özü də iki növə ayrılır: əksini qəbul etməklə və bölünmə yolu ilə əsaslandırma.

Əksini qəbul etməklə əsaslandırma verilən mülahizənin (tezis) doğruluğu ona əks olan mülahizənin (antitezis) doğru olmamasının göstərilməsi yolu ilə aparılır. Bu belə izah olunur. Tutaq ki, əsaslandırmaq lazımdır ki, “S doğrudursa, onda P də doğrudur”. Düzünə əsaslandırmada S əsasında P tezisindən necə çıxdığı axtarılmalıdır. Əksini qəbul etməklə sübut etmədə isə əks mülahizənin (antitezis) yalan olması sübut ediləcəkdir. Yəni, “S doğrudursa, onda P (P tezisi P tezisindən antitezisidir) doğru deyil”. Əgər bu antitezis doğru olduğu izah edilsə, onda verilən tezis doğruluğu əsaslandırılmış olur.

Problemin aktuallığı. Məqalənin əsas məqsədi əsaslandırılmış mühakimələrin əsas komponentini təşkil edən “sübut etmə”, “əsaslandırma” kimi məfhumun mahiyyətini açmaqdır.

Problemin elmi yeniliyi. “Əsaslandırılmış mühakimələr” məfhumunun bağlı olduğu anlayışların mahiyyətinə verilən aydınlıq baxımından məqalə diqqəti cəlb edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaq.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət / tərt. ed. N.M. Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, – 2005, – s. 167-169.
2. İsmayılov, R.Ə. Azərbaycan dili-1. Dərslik. / R.Ə. İsmayılov, S.Y. Abdullayeva, G.Y. Orucova [və b.] – Bakı: Altun kitab, – 2016. – 160 s.
3. Пышкало, А. Сборник упражнений и проверочных работ по математике I – III классы / А.М.Пышкало, Н.Г.Уткина. – М.: Просвещение, – 1998. – 207 с.
4. Теоретические основы начального курса математики. / Сост. А.М. Пышкало и др./ – М., Просвещение, 2008, с.68-187
5. Riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) / – Bakı: – 2013, <http://www.kurikulum.az>; “Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları” proqramı. – Bakı: 2007, – 16 s.
6. Mehdiyeva, G.Ə. Həyat bilgisi – 4. Dərslik. / G.Ə.Mehdiyeva, B.Ə. Kərimova. – Bakı: Aspoliqraf, – 2017. – 103 s.
7. Mehdiyeva, G.Ə. Həyat bilgisi – 3. Dərslik. / G.Ə.Mehdiyeva, F.H. Bayramova. – Bakı: Aspoliqraf, – 2018. – 96 s.
8. Притуло, Ф.Ф. О воспитании потребности в доказательстве на уроках // В кн.: Учение записки Северо-восточного пед. инс-та, 1977, вып.1, Е.21, – с.41-48.

E-mail: lale.cahangirova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok., prof. M.M. Məmmədov,*
ped.ü.fəl.dok., dos. A.Ə. Hüseynov

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2023